

Topraga örklenen sungat

Category: Kitapcy, Taryhy makalalar

написано kitapcy | 22 января, 2025

Topraga örklenen sungat

TOPRAGA ÖRKLENEN SUNGAT

Türkmenistan geçmişiň uly taryhy wakalarynyň jümmüşinde bolmak bilen, adamzat medeniýetiniň, sungatynyň örän gadymy ösen ojaklarynyň biridir. Ol hakykaty 1903-1904-nji ýyllarda miladydan öňki 5-1-nji müňýyllyklaryna degişli bolan ýadygärliklerinde (Änewiň gadymy depelerinde we gadymy Merwde) arheologik barlag işlerini geçiren we 1908-nji ýylda şol işleriň netijesini jemläň belli amerikan alymy-geolog Rafael Pampelliniň işinde-de görmek bolýar. Onda Türkmenistanyň gülläp ösen gadymy medeni mirasynyň başlangyjynyň Mesopotamiýadan, Müsürden, Hindistandan we Hytaýdan (ir) öň bolmasa, giç dældigi bellenilýär. Umuman, Türkmenistan, diňe bir irki ýa-da ösen Orta asyrlar döwründe däl, eýsem, adamzat taryhynyň ösen medeni mirasynyň Nuh zamanynyň täze daş asyryny (miladydan öňki 7-6-njy müňýyllyklaryň sepgidinden) we tutuş miladydan öňki 5-nji müňýyllykdan – miladynyň 650-nji ýylyna (Oguz han eýýamy) çenli aralygy öz içine alýan döwre degişli dünýä meşhurlygyny gazanan ajaýyp taryhy-arheologik ýadygärliklere baý ýulke.

Diňe bir Daşoguz welaýatynyň çäginde miladydan öňki 6-njy asyrdan – miladynyň 4-nji asyry aralygyna degişli taryhy ýadygärlikleriň ençemesi bar. Özlerem, her asyryň anyk (hakyky) şaýatlary bolup hyzmat edýän ýadygärlikler. Olardan Küýzeligyr (Ýetimgyr), miladydan öňki 6-njy asyra degişli bolup, Jeýhunynyň aşak akymynda ýerleşýän ölkäniň ~ Horezmiň binagärlik sungatynyň gözbaşynda durýan ýadygärlik hasaplanylýar. Ýadygärlik welaýatyň Akdepe etrabyň çäginde, Ýasygyryň günbatar eňňidinde, uly bolmadyk bölek gyryň üstünde ýerleşýär. Ylmy işlere Küýzeligyr ady bilen giren bu ajaýyp ýadygärligi ýerli halkyň Ýetimgyr diýip atlandyrmagyna

Ýasygyrdan bölünip aýrylan bölek ~ kiçi gyr bolanlygy üçin bolsa gerek.

"Galalygyr-1" Ýetimgyrdan, takmynan, 15 çakyrym gündogarda, Ýasygyryň üstüniň orta gürpünde ýerleşýär we miladydan öňki 5-nji asyra degişli saýylýar. Ol gala Jeýhunýň aşaky akymyndaky ölkäniň ~ Horezmiň ahamenilere tabyn bolmahy bilen baglanyşykly gurlan binagärlik, satrap merkezi bolmaly diýlip çaklanylýar. Ýerli halkyň Küýzeligyr ~ Aýrytam diýip atlandyryan "Galalygyr-2" ýadygärliги Ýetimgyrdan 6 çakyrym demirgazyk-gündogarda, Ýasygyryň demirgazyk-günbatar ýapgydynda (eňňidinde) ýerleşip, miladydan öňki 4-2-nji asyrlara degişli, külli Horezm ölkesinde iň irki ybadathana toplumyny düzýär. Şol ybadathanadan tapylan ajaýyp sungat eserleri bilen köpçüliги tanyşdyrmagy makul bildik.

Galanyň durky gönüburçly, deňtaraply üçburçlyk, gapdal diwarlarynyň uzynlygy 195 geze barabar. Diwarlarynyň düýbi (esasy) şekilli, belentliги (gyryň) erňegi bilen baglanyşdyrylypdyr. Gyryň ýapgydynda uly inedördül, çylşyrymly gala girelge toplumu bolup, takyrdan gyra, takmynan, 20 gez belentlikde ýerleşýär. Häzire-bu güne çenli saklanyp galan diwarlaryň abadanlygy dürli böleginde dürli-dürli.

Ýadygärlikde geçirilen gazuw-agtaryş işleri onuň ybadathana, ýagny, dini döp-dessurlar bilen baglanyşyklydygyny kesgitlemäge mümkinçilik berdi. Girelge toplumu, toprak dökülip galdyrylan ýapgyt çykalgadan, girelgäniň (derwezäniň) öňündäki meýdançadan ybarat. Gala diwarynyň günbatar böleginde dini tagçalar bolup, olaryň biriniň öňünde galdyrylan toprak (meýdança) bar. Onuň ýanyndan, toýundan ýasalan, döwlen we güýçli (howurly) ýangynda galan iki tutawaçly, düýbünde, içindäki "keramatly" suwuklygy içmek üçin (içi gowalç), iki sany emzik görnüşli "düwni" bolan "bulguryň" (ritonyň) döwükleri, fantastiki haýwanlaryň kellejikleri ýaly, jübüt haýwanlaryň galyndylary bilen bezelip, gabyň erňegine beklenen tutawaç bölekleri tapylan.

Galadaky iň uly ymarat ~ tegelek ybadathana bolup, galanyň diwarynyň gabadynda, derwezeden (girelgeden) sag tarapda ýerleşýär. Tegelek ybadathananyň töweregi 24 gez bolup, olam

gala diwarlary ýaly iki gez galdyrylan topragyň üstünde gurlupdyr. Onuň daşky diwarynda peýkam uçlugy görnüşinde gözaralar bolup, demirgazyk tarapyndan uly, nal görnüşli, girelgeli küňre (diň) birleşýär. Ybadathananyň gurluşyk usullarynda birnäçe aýratynlyklary bolup, ýaşayyş we hojalyk jaýlarynyň gurluşygynda, esasan, agaç ulanylypdyr. Käýerlerde hojalyk we gurluşyk çukurlary, hatda önüm galyndylary bilen has çuňlaşdyrylan ýarym ýerzeminlerden guýlan we taplanan mis, bejerilen demir gurallar we ş.m. tapyndylar, esasan, uly jaýlaryň gurluşygynyň döwrüne degişli. Ybadathanada iki sapa uly ýangyn heläkçiliginiň bolandygyny aýtmaga ýeterlik maglumat bar. Olar demirgazyk-gündogardan aralaşan maldarlar – saklar bilen baglanyşykly bolmaly diýip çaklanylýar. Ybadathanada duş gelýän esasy seneleýji zatlar şykgy toýundan ýasalyp bişirilen gap-gaçlardan başga-da misden ýasalan üç ganatly peýkam uçluklar, guşak tokalary, ýadygärligi miladydan öňki 4-2-nji asyrlar bilen senelemäge mümkinçilik berýär.

Ybadathanadan tapylan ajaýyp sungat eserleriniň näýbaşylary, dini we dabara gaplary bolan bulgurlardaky (ritonlardaky) haýwan şekilleriniň hatarynda düzümi garamtyl (çal) toýundan bolup, üsti suwuklyk bilen örtülen we sürtülen (ýylmalantimarlanan) gaplar, gabyň erňegine seplenlen ýerinde şiriň (arslanyň) kellesi görnüşli köp sanly tutawaçlar, baý bezelen, ýumurtga görnüşli gaplar ~ amforlar (ritonlar), aýal kellesi görnüşli seplenlen tutawaçlaryň bölekleri we beýleki köp sanly ýerli şykgy toýundan ýasalan, güberçek tarapyň ýüzüne surat çekilen suw gaplaryna (mytaralara) syrçaly (reňkli) suratlaryň çylşyrymly görnüşleri çekilen, heýkelleriň baý toplumy, birnäçe täze görnüşleri: tans oýnaýan adamyň gabyň ýüzüne çyzylyp çekilen keşbi (şekili), ybadathananyň töründäki böleginiň ýokarsynda galdyrylan şem gaplarynyň (çyranyň) bölekleriniň kän sanlysy tapylan.

"Galalygyr-2" ybadathanasyndan tapylan arheologik tapyndylaryň iň ähmiýetlileriniň hataryna hatly (ýazgyly) küýze bölekleri (astraklar) girýärler. Ýazgyly gap böleklerine howply ýangyndan zeper ýetenem bolsa, ylym üçin tapdyrgysyz goşant bolup hyzmat edýärler. Olardan başga-da, ýangyna duçar

bolmadyk birnäçe bir setirli ýazgylar, dört ýa-da baş, dürli wagtlarda ýazylan ýazgyly hum diwarlaryna, suw gaplarynyň güberçek tarapyňa ýazylan ýazgylar bar.

"Galalygyr-" ybadathanasyndan birnäçe, öň ylma belli bolmadyk, ajaýyp sungat eserleri-de tapylan. Olaryň arasynda toýundan nepis ýasalan, nagyşlanan bulgurlaryň (ritonlaryň) aşaky gutaran tarapy, ýaly timarlanan, uýany bezelen atyň kellesi, sakgal-murtly, kelle gabyna şah berkidilen "garsak" (şertli arwah) ~ heýkel keşpleri-de bar. "Garsak" (şertli arwah) diýlip atlandyrylýan heýkeljagazlar Müsüriň ähli döwürleri üçin mahsus bolmak bilen has irki döwürlerden bäri köp ýurtlara, şol sanda Türkmenistanda ýaýran sungat eseri saýylýar. Miladydan öňki IV-II asyrlar bilen senelenýän (Uzboý sebitinden tapylan Müsür faýansyndan taýýarlanylýan heýkeljagazlaram – "garsak" (şertli arwah) hem Türkmenistan bilen Müsüriň etno we medeni gatnaşyklarynyň has irki döwürlerden bolandygynyň anyk mysalydyr. Şol bir döwre degişli ýadygärliklerde: Günorta Türkmenistanda – Nusaýda bulgurlaryň piliň süňkünden, Demirgazyk Türkmenistanda – Galalygyrda – Aýrytamda bolsa şykgy toýundan diýseň nepis ýasalandyklary-da, ol sungat eserleriniň ýerli önümleridiginden bir nyşan bolmaly diýsek, hakykatdan öte geçdigimiz bolmaz. Şykgy toýundan taýýarlanylýan ululy-kiçili suw gaplarynyň (mytaralaryň) güberçek tarapynda ýerleşdirilen sungat eserleriniň birinde çep tarapynda ýerleşdirilen agaja bakan barýan bugranyň (iki örküçli düýäniň) üstünde oturan adam, gapdaly naýzaly hem-de irki döwre (miladydan öňki 4-2-nji asyrlara) degişli gysga gylyçly, aty mazaly bezelen esger, ýaýran agajyň şahasynda duran görnüşli sugun, agajyň önünde, töweregi dag bilen gurşalan ýerde naýzaly adam bilen hyýaly haýwanyň söweşi, ölýän hem direlýän sugun görnüşli tebigat hudaýy barada gün sanawynyň (kalendar) taslamasy. Ony (suguny) ýaýyň oky bilen gün hudaýy atypdyr.

Umuman, ýadygärliگیň gatlaryndan tapylan esasy tapyndylar hasyllylyk bilen baglanyşykly geçirilýän dini döp-dessurlar bilen bagly bolup, her bir gadymy döwletiň dini merkeziniň bolşy ýaly, "Galalygyr-2" ybadathanasynda-da dini döp-

dessurlar bilen döwlet işleriniň utgaşdyrylyp alnyp barlan ýeri bolan bolmaly, sebäbi ýadygärlikde hojalyk mazmunly ýazgylarda duş gelýär. Şeýle uly dini merkeziň, bir döwre degişli şäheriň içinde ýerleşmegi, Demirgazyk Türkmenistanda miladydan öňki 4-2-nji asyrlarda ýaşaýyş-durmuş taryhy uly gyzyklanma döredýär. Ybadathananyň senesi türkmenleriň kangly taýpasynyň guran döwletiniň başlangyç döwrüne gabat gelýär. Ol döwletiň miladydan öňki 4-nji asyrdan ~ miladynyň 1-nji asyryna çenli dowam edendigini ýazuw çeşmeleri we arheologik maglumatlar makullaýarlar.

Onuň üçin-de ol ajaýyp ybadathanany, miladydan öňki 4-nji asyryň başlarynda Demirgazyk Türkmenistanda Oguz han Türkmen neslinden bolan kangly taýpalarynyň guran döwleti bilen baglanyşdyrylsa, hakykatdan öte geçildigi bolmaz. Miladydan öňki 328-nji ýyllarda Aleksandr Makedonskiý Baktriýa (Samarkanda) aralaşanda, Köneürgenç (Horezm) şasy Farasman 1.500 esgeri bilen onuň ýanyna baryp, üstünligi bilen gutlaýar. Ol bolsa öz gezeginde demirgazyk türkmenistanlylaryň (kanglylaryň) ahamenileriň düzüminden, has irkiräk döwürlerden, bölünip aýrylandygyndan alamatdyr. Miladydan öňki 247-nji ýyllarda Oguz han Türkmen nesliniň nebereleri parlaryň, dazlaryň (dahlaryň) we beýleki türkmen taýpalarynyň ýolbaşçylygynda gurlan, soňy bilen uly imperiýa öwrülen, rimliler bilen darkaş guran, takmynan, 500 ýyla golaý döwleti dolandyran, türkmeniň beýik Parfiýa döwleti dünýä meşhurlygyny gazanýar.

Hemra ÝUSUBOW,
taryh ylymlarynyň doktory, arheolog.

#edebiyatwesungat_2005

* * *

■ Düýn, 2018-nji ýylyň 17-nji dekabrynda aradan çykan belli taryhçy alymymyz, arheolog Hemra Ýusubowa Beýik Allatagaladan rehmet dileýäris. Jaýy jennet bolsun, nur içinde ýatsyn!

Merhuma iman, hossarlaryna sabyr-kanagat dilegi bilen:
@Kitapcylyar saýty.

Taryhy makalalar